

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

Genizah-Studies in the Babylonian Liturgy (I) /

לחקר מנהג בבל הקדמון: א

Author(s): נפתלי וידר and Naphtali Wieder

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 135-157, (כרך חוברת) טבת תשכ"ח.

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23592945>

Accessed: 18-09-2015 12:39 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

<http://www.jstor.org>

לחקר מנהג בבל הקדמון

מאת נפתלי וידר

א

מבוי וגמור הוא, ששני מרכזי היהדות בתקופת התלמוד והגאונים, ארץ ישראל ובבל, הטביעו את חותמם על דמות התפילה ומנהגי בית הכנסת, כדרך שעיצבו את קלסתר פניה של היהדות לכל תחומיה ומקצועותיה. שרשי התפילה, ובמיוחד השתלשלות ריבוי מנהגיה וגלגולי נוסחאותיה, נעוצים בשתי מסורות-תפילה שנתגבשו בנוסח ארץ ישראל ובנוסח בבל, שעל אף המשותף שבהם נבדלים זה מזה בתוכן ובצורה.

נוסחים אלה מהווים את שתי אבני השתייה שכל מחקר ביקורתי בתולדות התפילה מוכרח להתבסס עליהן. כבר בתקופת התלמוד התחילו מתערבבים ומשתלבים זה בזה, בצורות-פשרה שונות, ובהמשך ההתפתחות נסתעפו מהם פלגים חדשים, שנשתלטו בעדות השונות לתפוצותיהן. אופיים המיוחד של פלגים-נוסחים אלו ייקבע לפי מדת הקליטה והמזיגה של יסודות ארץ-ישראליים ובבליים. ואי אתה יכול לעמוד על יסודות אלו ולזהותם אלא על-ידי תהליך של זיקוק וצרוף, המפריד את היצירות החדשות, שנוצרו ממזיגם, לחלקיהם הראשוניים.

גניזת-קאהיר, שהוריש לנו נחלה עשירה ומפרה בתחום התפילה והפיוטים, לא נוצלה כראוי בשטח תפילות-היסוד, ודווקא המנהג הבבלי הוזנח. חוקרי הגניזה נמשכו אחרי שרידים המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי, שהקסימם בזרותו ובסטייתו הקיצונית מהנוסח המקובל. ברם, מן המותר להדגיש, שהבנה ראוייה לשמה של תולדות התפילה על שלביה השונים והמסובכים תיתכן רק אם נצליח להשתלט על שני המפתחות גם יחד, שיפתחו לפנינו מלבד את שערי הנוסח הארץ-ישראלי הקדום, אף את שערי הנוסח הבבלי הטהור. כמה וכמה פרשיות סתומות ותמוהות אינן ניתנות להבנה ולהסבר אלא על רקע נוסחי-היסוד, עירבובם והשפעת-הגומלין שביניהם.

להלן יתפרסם שריד מסידור בבלי קדום, שנשתמר בסידרה החדשה (N.S.) של אוסף הגניזה בקמברידג', המייצג נוסח-תפילה שהיה נהוג על כל פנים בזמנו של רב סעדיה גאון, ובוודאי הרבה קודם לכן. הקטע כולל סופה של תפילת העמידה לראש השנה, העמידה לשחרית יום הכיפורים בשלמותה, לרבות סדר הווידוי לאחר התפילה, ומחציתה של תפילת מוסף. ערך מיוחד גודע לקטע זה משום שהוא מאחד בקרבו את התשלובות והנוסחאות שרב סעדיה דן בהן בסידורו ונקט עמדה אליהן, לחיוב או לשלילה. כמו כן מצוייה בו חתימת-הברכה "המלך עושה השלום", הנזכרת על-ידי רב האי גאון כמנהג העם. דוגמת קטע זה, המצטיין בכל הסימנים הללו, לא מצאתי עד עכשיו באוספי הגניזה באוסףפורד, קמברידג', וברשיטש מוזיאום. ואלו הם מטבעות-התפילה שרמזנו אליהם:

1. ורצה והנחיל לבניהם את יום הכיפורים הזה — ב"אבות".
2. זכרנו לחיים וכו'.
3. מי כמוך וכו'.
4. מלך מחיה כל בטל — ב"גבורות".
5. הפסוק "ויגבה יי צבאות במשפט" (ישעיה ה, טז) — ב"קדושת השם".
6. זכור רחמך... וכתוב לחיים...
7. ובספר חיים וכו'.
8. וידוי ליחיד באמצע העמידה (אחרי "אתה בחרתנו").
9. הגירסה: ו מ ב ל ע ד יך אין לנו מלך א ל א את ה.
10. סיום הוידוי בטופס־ברכה: בא"י האל הסלחן.
11. החתימה "המלך עושה השלום" — בברכת השלום.

להלן נייחד את הדיבור על שינויי־הנוסח המאפיינים את טכסט הגניזה הניתן בזה. כאן נעמוד בקצרה על נקודות כלליות אחדות. טכסט כזה של תפילת העמידה ליום הכיפורים היה לפני רב סעדיה גאון כשחיבר את סידורו ועליו מתח את בקורתו, וניתנה כעת האפשרות בידינו להשוות את נוסחו עם מנהג בבל שבימיו ולראות באיזו מידה הוא נגרר אחריו, ועד כמה הוא עצמאי בקביעת הנוסח. בראש וראשונה בולט לעין המבנה הכללי של העמידה לפי רב סעדיה, שהוא קצר ביותר ואינו כולל בברכה האמצעית אלא תפילה אחת, והיא תפילת "מחול". למודים היינו לזקוף את קיצורן של כמה תפילות בסידור רב סעדיה על חשבון הגאון, שהקפיד על הצורה הקצרה, הבלתי־מורחבת. אנו רואים כעת, שמבנה קצר זה היה המנהג שרווח בבבל בימיו. ונמצאנו למדים גם כן, שההרחבות המצויות בנוסחי אשכנז וספרד פרי מיזוגם של נוסח ארץ ישראל ונוסח בבל הן. ועוד נדון בזה להלן.

אותו דבר יש לקבוע בנוגע לנוסח הוידוי, המצטיין בקיצורו המפליא, ביחוד בהשוואה עם נוסחי אשכנז וספרד¹, שלקטו אלמנטים ממקורות שונים וצרפום לחטיבה אחת. לא השמיט רב סעדיה מדעתו את הוידוי האלפביתי "על חטא", ואפילו את הנוסח הקצר "אשמנו בגדנו"², שנתאזרח בכל המנהגים כולם, אלא כך היה הנוהג הבבלי שבימיו.

ואם נוסיף לזה העדר התפילה הארוכה "ובכן תן פחדך"³, שגם בזה משותפים סידור רב

1. מספר המלים בטכסט הקטע הוא: 144, ובמנהג אשכנז (לפי בער, "עבודת ישראל", עמ' 414 והלאה): 632.

2. אלבוגן במאמרו על סידור רב סעדיה, *Saadia Anniversary Volume*, ניו־יורק 1943 (הוצאת American Academy for Jewish Research), השתומם על העדר "אשמנו" בסידור הגאון וראה בזה דבר "מזור" (עמ' 255, הערה 24).

3. חדירת תפילת "ובכן תן פחדך" לעדות שנהגו במנהג בבל איטית ומודרגת היתה. נראה שבתחילה לא נתקבלה אלא בחזרת התפילה על ידי השליח ציבור. כבר הזכרנו שבמנהג המשתקף בסידור ר"ש מסג' למאסה לא נאמרה אלא בתפילת מוסף של ר"ה, ועל ידי החזן בלבד (ראה מאמרי בתרביץ, ל"ד,

סעדיה והקטע הבבלי שלפנינו, נתרשם רושם רב מקיצורה הנמרץ של העמידה ביום הכיפורים, ובפרט אם נעמיד אותה מול הנוסחאות שנתגבשו גיבוש סופי בשני המנהגים השולטים, אשכנז וספרד.

Cambridge University Library: T-S. N.S. 160/1

[א 1] הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון: רצה ויקול

במודים זכור⁴ רחמיך וכבוש כעסיך⁵ וכתוב

לחיים⁶ כל בני בריתך: ובספר חיים ברכה

ושלום ישועה ונחמה כלכלה ופרנסה נזכר

ונכתב לפניך אנו וכל עמך בית ישראל לחיים

ברחמים ברוך אתה יי המלך עושה השלום⁷.

עמ' 45). לבסוף נתרחב הנהוג לא רק ל כל תפילות ראש השנה, הן לציבור והן ליחיד, אלא אף לכל תפילות יום הכיפורים. תהליך ההתפתחות הגיע לשיאו במנהג — שלא נתקיים — לשלבה גם בתפילת שמונה עשרה בכל עשרת ימי תשובה (רמב"ם, הלכות תפילה פ"ב, הי"ט; טור או"ח, תקפ"ב). והשווה את ההתפתחות בנוגע לאמירת "זכרנו" וכו', להלן הערה 68. ואשר למציאותה של התפילה האמורה בסדר רב עמרם, עיין הערה 199.

4. נוסח תפילה זו בקטע שלנו הוא בהתאמה גמורה עם הנוסח בסידור רס"ג (עמ' ר"כ). נוסח קצר זה, אף-על-פי שהוא עלול להתרחב בנקל, נשתמר בכמה מקורות בלי שום שינוי: בכ"י T-S. 8 H 23/2 (עיין הערה 157); בסדר התפילה של הרמב"ם (ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ח"ו, 205); סידור ר"ש מסג' למאסה 35א; סידור ארם צובה (כ"י אוכספורד, 89א; מהדורת-הדפוס [שנת רפ"ז], ושם: לחיים טובים); אדלר, "גנוי פרס ומדי", 36. לאור האמור אין לקבל את דעתו של מ. זולאי, שבסידור רס"ג נתקצר הנוסח ונשמט הסימן "זכו" בין "כעסך" לבין "וכתוב" (ראה האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' רנ"ו, הערה 72). והשווה את הנוסח המובא על-ידי קירקיסאני, כתאב אל-אנואר ואל-מראקב, מהד' נימוי, עמ' 18. ועיין גם בער, שם, עמ' 383.

5. יש לשים לב לכתיב "כעסיך" ביו"ד, המצוי אף בהבאתו של קירקיסאני ובכ"י ט"ש (ההערה הקודמת). המלה נהגתה בסמ"ך סגולה ובכ"ף קמוצה וכך נתקבלה חריזה משולשת: רחמיך/כעסיך/בריתך. בכ"י ט"ש ובקטעים מסידור פרס (כ"י גסטר בבריטיש מוזיאום, Or. 10576, 41א) מנוקדת המלה בניקוד האמור, אולם בסידור ארם צובה (דפוס רפ"ז, עמ' תקס"א) היא מנוקדת בסמ"ך קמוצה. 6. בשחרית יום הכיפורים משמיט הקטע את המלים "זכור רחמיך וכבוש כעסיך" ואינו גורס אלא: וכתוב לחיים וכו'. יתכן שאי-עקיביות זו נגרמה על-ידי חילוף-דעה שהתקיים ביחס למלים הנזכרות, שהיו שהחמירו בהן יותר ונמנעו מלאמרן. הבדל זה נרמז כבר ב"הלכות גדולות" (ברכות ספ"ה): "ואפילו זכרנו לחיים במגן לא אמרינו וכל שכן זכור רחמיך וכבוש כעסך במודים לא אמרינו". והשווה גם המאירי, חיבור התשובה (מהדורת אברהם סופר, ניו-יורק תש"י), עמ' 395. אותו חילוף-דעה משתקף בכתבי-ההגיונה וכמה שרידים מסידורים בבליים אינם גורסים את המלים הנזכרות, לדוגמא: T-S. H 5/17; T-S. H 8/93. ואף רב צמח גאון בתשובתו (אוצר הגאונים, ברכות, התשרי-בז, 81) מזכיר רק "וכתוב".

7. עיין על כך להלן.

ת מ י ד ל כ י פ ו ר

זוכר חסדי אבות והנחיל⁸ לבניהם את יום
 הכפורים הזה למען שמו באהבה זכרינו⁹
 לחיים מלך רחמן חפץ בחיים כתבנו בספר
 חיים לפניך מלך מושיע ומגן ב מגן
 מי כומך אב הרחמן¹⁰ * זוכר יצוריו ברחמים
 מלך¹¹ מחיה כל [בטל] ב מחיה: ויגבה¹¹
 צבאות במשפט [והאל ה]קדוש נקדש בצדקה
 ב המלך הקדוש: [את]ה בחרתנו¹² מכל
 העמים ואהבתה [אותנו ורצית]ה בנו מכל
 הלשונות קדשתנו [במצו]תיך וקרבתנו מלכנו
 לעבדתך ושמך [הגדול] הגבור והנורא¹³ עלינו

8. השווה להלן.

9. עיין על כך להלן.

9א. הנוסח 'הרחמן' גם אצל רס"ג (עמ' ר"כ); סר"ע, מד; מ"ו, א; השלם ח"ב, עמ' 292; רמב"ם, ידיעות המכון וכו' עמ' 205 (ובספרי הדפוס: הרחמים); ר"ש מסג' למאסה (34ב). וכן הוא במנהגי ספרד, תימן, איטליה, פרס (גנזי פרס ומדי, עמ' 35) וארם צובא (כ"י, 87ב). במחזור ויטרי נמצאות שתי הגירסאות: בפירוש על התפילות (עמ' 366) ובתפילת ר"ה (383): הרחמן, אולם בתפילת יוה"כ (389): הרחמים. וזוהי גירסת ר' יעקב חזן מלונדרץ (עץ חיים, ח"א עמ' צ"ו) ומופיעה אף בחיבור של חכם ספרדי קדמון, ר' יצחק אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' מ"ה). יתכן שמקורה בשאיפה לשווה למשפט זה צורת חרוז. האחרונים פסלו את הביטוי 'אב הרחמן' מטעמים "דקדוקיים": "כי על הרוב ישתו התאר והמתאר בידעה, ואנחנו אמנם נרדוף אחר הרוב" (יצחק סטנאב, אגרת בית תפלה, ברלין, 1773, סי' קנ"ג; ויעתר יצחק, ברלין, 1784, סי' קס"ו). הגירסה הקדומה נשתיירה בניקוד מלת 'אב' (אל"ף קמוצה) עד שבאו האחרונים וניקדו את האלף בפתח (ובסידור ר' יעקב עמדין מנוקדת המלה במקץ בתפילת חול, ובתפילת ר"ה בפתח). ומאלף הוא שר' יעקב בן חיים צמח, בעל "נגיד ומצוה", הנהיג פשרה בין שתי הנוסחאות, עיין בער, עבודת ישראל, עמ' 384.

10. עי' סידור רס"ג, עמ' כ"ב. תשובת זו, שלפי רב סעדיה "אין לה עיקר", נשתמרה במספר גדול של שרידי הגניזה, ראה מאמרי (הנזכר בהערה 3), הערה 10, מס' 2, 4. הריני רושם כאן חמישה קטעים נוספים, כולם בקמברידג', וארבעה הראשונים באוסף מ"ש: H 5/183; H 5/228; N.S. 101/44; Add. 3160; N.S. 160/3. מספר 8.

11. עיין להלן.

12. על נוסחאות תפילה זו במנהג בבל ראה להלן.

13. הגירסה "ושמך הגדול הגבור והנורא, במקום "הגדול והקדוש" מופיעה בסידור רס"ג (אא) בכל תפילות החגים ואף בתפילת "אתה יצרת" (עמ' ק"ל). כמו כן היא נמצאת בקטעי הגניזה T-S. H 5/17; קטע אוכספורד, 2844/13, א; כ"י גסטר (בבריטיש מוזיאון) Or. 10578, חוברת 13, קטע 17. אולם לא נשתמרה בסידורי התפילה, פרט לסידור ארם צובה.

קראתה ותודיענו ¹⁴ [משפטי] צדקך ותלמדינו
 לעשות מצות חוקי רצונך ותתן לנו יי אלה
 את יום הכפורים לסליחה ולמחילה
 ולמחול בו על כל עונותינו זכר ¹⁵
 ליציאת מצרים אלהינו ¹⁶ ואלהי אבותינו חטאנו
 [1 ב] ה[עו]ינו והרשענו פשענו ומרדנו סרנו ממצותיך
 וממשפטיך ולא שמענו בקולך ולא שוה לנו
 ואתה צדיק על כל הבא עלינו כי אמת עשית
 ואנחנו הרשענו : מלכינו אלהינו מחול לעונותינו
 ביום הזה מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך כאמור ¹⁷
 אנכי אנכי הוא מחה פשעיך למעני וחטאתיך
 לא אזכור : וכתוב ¹⁸ מחיתי כעב פשעיך וכענן
 חטאתיך שובה אלי כי גאלתיך וכתוב ¹⁹ כי ביום
 הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם
 לפני יי תטהרו : כי אתה סלחן לישראל מן
 העולם ²⁰ ומחלן לשבטי ישורון בכל דור ודור

14. השווה להלן.

15. להלן בתפילת מוסף גורס הקטע "מקרא קדש". אי-אחידות זו משקפת חילוף-נוהג ביחס לאמירת מלים אלו ביום הכיפורים. מצד אחד אנו מוצאים שנאמרות הן לפי סידור רס"ג¹ (הן לפי אא והן לפי כ"י שש); שריד מסידור בבלי T-S. N.S. 160/22; ר"ש מסג' למאסה, 45 א; סידור ארם צובה (כ"י), 98 א; תכלאל, ח"ג, פ"ח, א' (ועיין בפירוש "עץ חיים", שם, פ"ד, א'). ומאידך, בצרפת ובפרובינצא לא נאמרו בימי בעל "המנהיג" (52, סי' ה') והן נעדרות ב"מחזור ויטרי", 390, וב"עץ חיים" לר' יעקב חזן מלונדרץ, עמ' ק"ב. וכן הוא בסידור מנהג צרפת, כ"י קמברידג' מס' 3127 Add. 31 א, ובמחזור וורמייזא (ד. גולדשמידט, קרית ספר, תשי"ט, 522). ולא זו בלבד. אפילו בדפוסים הראשונים של סידורי-אשכנז חסרות המלים הנדונות (עיין לבוש, או"ח, תרי"ט, ב'; בער, שם, עמוד 411). כמו כן הן נעדרות בדפוס קדום של סידור ספרדי (נאפולי שנת ר"ן), ראה ד. גולדשמידט, אוצר יהודי ספרד, ח"ד, עמ' 110 (פעמיים). מעתה אפשר שמנהג זה נהוג היה בקהילות מסוימות אף בארצות המזרח, שאלהן השתייך המעתיק.

16. ראה את הפרק "יודי ליחיד באמצע התפילה", להלן.

17. ישעיה מג, כה.

18. שם, מד, כב.

19. ויקרא טז, ל.

20. הגירסה "מן העולם" מצוייה הרבה בכתבי הגניזה, כמו : T-S. H 5/194; T-S. H 8/193. וכן בארבעת הקטעים המובאים בהערה 140. וכן גורסים הרמב"ם (ידיעות המכון, ח"ו, 209), תכלאל, ומחזור רומא.

ודבריד אמת וקים²¹ ומבלעדיך אין לנו מוחל
 וסולח אלא אתה²² ב מוחל²³ וסולח לעונתינו
 ולעונות עמך בית [ישראל] מעביר אשמתינו
 בכל שנה ושנה ב [מלך] על כל הארץ
 מקדש ישראל וי[ום הכפור]ים : רצה ומודים
 וכתוב²⁴ לחיים כל [בני ברית]ך : ובספר חיים
 ברכה ושלום ישו[עה ונחמה] כלכלה ופרנסה
 נזכר ונכתב לפניך [אנו וכל] עמך בית ישראל
 לחיים ברחמים [ב המ]לך עושה השלום.

אתה יודע²⁵ רזי עולם ותעלומות
 סתרי כל חי אתה חופש כל חדרי בטן רואה
 כליות ולב ואין כל דבר נעלם ממך ואין נסתר
 מנגד עיניך יהי רצון מלפניך יי אלהינו שתמחל

21. עיין להלן פרק "המשפט ודברך אמת וקיים".

22. עיין להלן.

23. על דבר חתימה כפולה זו ידובר לקמן.

24. עיין לעיל הערה 6.

25. נוסח הוידוי בכתב־יד שלפנינו — שאין בו פירוט חטאים כלל, לא "אשמנו" ולא "על חטא" אלפביתי, אלא ארבעה סוגים כלליים המסודרים מן הקל אל הכבד — הוא בהתאמה עם נוסח רב סעדיה (עמ' רנ"ט, והשווה שורות 6-5); קטע־גניזה T-S. H 5/17; הלכות ראו (מהד' שלוסברג, עמ' 21), ור"ש מסג' למאסה (דף 445ב). וכן העיד המאירי (חיבור התשובה, עמ' 403) שזהו נוסח "... הרבה מן הגאונים שלא היו נוהגים להזכיר אלא במקצתם והם בשגגה וזדון בסתר ובגלוי". ויש להעיר שאין להסיק מן הביטוי "הרבה" שגאוני בבל נחלקו בזה, שכן בשימוש לשונו של המאירי המונח "גאונים" אינו מיוחד לגאוני בבל, אלא לגדולי בעלי ההלכה בכלל, עיין לקמן הערה 126. ואשר לדעתו של רב עמרם גאון, כמו בכמה מקרים אחרים כן בנידון שלנו, אין לקבוע באופן חד־משמעי את נוסח הוידוי שלו. העיבודים השונים של סידורו גרמו לידי סתירות וערבוביה ללא מוצא. ראה דפוס ורשא מ"ז, א'; מ"ז, ב'; מ"ח, ב'; סר"ע השלם, ח"ב, 339; 345; 351; 353. ועיין ראבי"ה, ח"ב, 192, המנהיג, סי' נ"ג (עמ' 59), טור או"ח, תר"ו ואבודרהם, עמ' 153 (דפוס ורשא). ברם, יש להבליט את העובדה שברוב המקומות שבהם נזכר הוידוי בשתי מהדורות ה"סדר" צויין: "ומתודה את ה' יודע", ראה מ"ז, ב' (פעמיים), מ"ח, ב'; השלם, ח"ב, 345, 351, 353. מסתבר שהסימן "אתה יודע" רומז אל הנוסח בכ"י שלנו ובמקורות האחרים שהזכרנו, המתחיל כך. שאר הנוסחאות פותחות: "א"א תבא לפניך תפילתנו וכו'" (ונוסח זה נשתרבו לסדר ר"ע למנחה ערב יוה"כ, מ"ז, א', ולמוסף, מ"ח, א'). וכן היא תחילת הוידוי ב"הלכות גדולות": "ויחיד דלא גמיר אתה יודע...". (סוף הלכות יוה"כ).

[2 א] לנו על כל עונותינו ותכפר לנו על חטאנו
ועל חט שחטאנו לפניך בשגגה ועל חט
שחטאנו לפניך בודון ועל חט שחטאנו
לפניך בסתר ועל חט שחטאנו לפניך בגלוי
ועל חט שאנו חייבין עליו מיתה ועל חט
שאנו חייבין עליו כרת מיתה בידי שמים
וכרת בידי שמים²⁶ מיתות בית דין מלקות²⁷
ארבעים סקילה²⁸ ושריפה הרג וחנק מצות
עשה ומצות לא תעשה בין שיש במ קום עשה
ובין שאין במ קום עשה בין שגלויים לנו ובין
שאינם גלויים לנו הגלויים לנו כבר אמרנו
לפניך [ושאינם²⁹ גלויים לנו לפניך] הם גלויים

26. הגירסה "כרת בידי שמים" מופיעה גם בכ"י T-S. H 5/17, ב"חיבור התשובה" להמאירי (עמ' 403) ובמחזור רומא. בעל "אוצר התפילות", שאותה גירסה היתה ידועה לו מהמקור הנזכר אחרונה, חרץ עליה את משפטו: "נראה שהיא תוספת איזה מגיה לביאור ונכנס אח' לפנים". אנו רואים כעת שגירסה עתיקה היא. ונראה שהדגשה זו "כרת בידי שמים" היתה צורך השעה בסביבה קראית, אחר שהקראים סברו שכרת בידי אדם הוא, ראה יהודה הדסי, אשכול הכופר, רס"ו, אות ל': "... השיבו בני מקרא משכילי נ"ע ואמרו להם כי כל בעלי כרת ביד שופטיהם ... מסורים ביד כהניהם ומלכיהם שופטיהם ושוטריהם".

27. עיין בבלי סנהדרין י, א: מלקות במקום מיתה עומדת, ורש"י שם: "הרי היא כאחת המיתות וכי היכי דסקילה בפני עצמה ושריפה בפני עצמה הוי נמי מלקות כאחת מן המיתות" והשווה רמב"ם, הלכות סנהדרין, פט"ו, ה"א וכסף משנה שם.

28. סדר ארבע מיתות בית דין בקטע הוא מן החמור אל הקל, לפי שיטת הת"ק במשנה סנהדרין, פ"ו, א'. אבל הרמב"ם נקט בסדר הפוך: מן הקל אל החמור: חנק והרג שריפה וסקילה (על-פי כ"י או"פ 557 = ידיעות המכון וכו', עמ' 211; בספרי-הדפוס הסדר הוא מן החמור אל הקל). סדר זה נמצא אף בקטע גניזה שנתפרסם על ידי Gottheil-Worrel, *Fragments from the Cairo Geniza in the Freer Collection* (ניו-יורק, 1927), עמ' 57; בסידור ר"ש מסג' למאסה (46א) ובתכלאל (ח"ג, פ"ו, א'; והשווה יחיא צאלח, עץ חיים, פ"ה, ב'). ויש לציין שאף בסידור רס"ג השיטה היא מן הקל אל הכבד, אך בסדר זה: הרג וחנק שריפה וסקילה. סדר זה אינו לא כת"ק ולא כר"ש החולק עליו. ברם לפני אבודרהם היתה גירסת הסידור: סקילה שריפה הרג וחנק, וזה מתאים אל נוסח קטע שלנו. גירסת הסידור (אא) מצאתי גם בכ"י T-S. H 5/149, המכיל שני דפי-קלף מסידור ערבי. הקטע מתחיל: "אן יטבל פי עשיתה קבל אלטעאם ויברך ברוך אתה יי ... על הטבילה ויצלי י"ח פי מנחה קבל אלטעאם ויקול אתה יודע רזי עולם ... ורואה כליות ולב ... ועל חטאים שאנו חייבין עליהם הרג וחנק שריפה וסקילה".

29. הנתון בסוגריים מרובעים והשמט בטעות-סופר על ידי שויון המלים (לפניך — לפניך).

כדבר שנאמר ³⁰ הנסתרות

ליי אלהינו והנגלות לנו ולבנינו עד עולם
לעשות את כל דברי התורה הזאת : ומלפניך ³¹
סליחה ומחילה ב האל הסלחן

מוסף [לכפור]

זוכר חסדי אבות ור[צה] נחיל לבניהם את
יום הכפורים הזה למ[ען] שמו באהבה זכרנו
לחיים מלך רחמן[ן חפץ] בחיים כתבינו
בספר חיים לפניך [מלך מו] שיע ומגן ב מגן
מי כמוכה אב הרחמן זוכר יצוריו ברחמים
מלך מחיה כל בטל ב מחיה : ויגבה יי
צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה
ב המלך הקדוש : אתה בחרתנו מכל
[העמים] אהבת אותנו ורציתנו בנו ורוממתנו מכל
[הלשונות] קדשתנו במצותיך וקרבתנו מלכנו
[לעבדתי]ך ושמך הגדול הגבור והנורא עלינו
קראתה ותודיענו משפטי צדקך ותלמדנו לעשות
מצות חוקי צדקך ³² ותתן לנו יי אלהינו את יום
הכפורים הזה לסליחה ולמחילה ולמחול בו על
כל עונותינו מקרא קודש זכר ליציאת מצרים אלהינו ³³
ואלהי אבותינו מפני חטאינו גלינו מארצנו

30. דברים כט, כח.

31. את המשפט "ומלפניך סליחה ומחילה" מצאתי גם בסידור ר"ש מסג' למאסה (45ב ; ושם :
... ומחילה לנו). בכ"י שלנו, שגוף הידוי מסתיים ב"דברי התורה הזאת" ואחריו חותם הברכה
"האל הסלחן", שילוב המשפט מוצדק הוא על יסוד הכלל הליטורגי : "סמוך לחתימה מעין החתימה".
לא כן בסידור הנוכח, שאחרי "דברי התורה הזאת" הוא גורס את הפסקה "כי אתה סלחן לישראל...".
מוחל וסולח אתה" ואחריה התוספת הנזכרת בלי חותם ברכה. במקרה זה אין צורך באותה תוספת
אפילו אם הידוי היה חותם בברכה. אין זאת אלא שמיווג נוסחאות יש כאן.

32. צ"ל : חוקי רצונך.

33. כן הוא בסדר רב עמרם השלם, ח"ב, 299 ; סידור רס"ג, קנ"א ; אבודרהם (ורשא), ס"ד, א. אך
הרמב"ם אינו גורס "אלהינו ואלהי אבותינו" אלא בתפילת ראש חודש לחול : ראשי חדשים, אבל
לא ב"אתה יצרת" ולא בתפילות החגים. הסבר להבדל זה ניתן על-ידי ר' יחיא צאלח, תכלאל, ח"א,
קנ"ח, א'.

במקדשיך יהי רצון מלפניך אב הרחמן מלך
 עולם³⁸ שתשוב ותרחם עלינו ברחמך
 הרבים ותבנהו מהרה [ותגדל] כבודו אבינו מלכנו
 אלהינו³⁹ גלה מלכותך⁴⁰ [עלינו מ]הרה והופע והנשא
 לעיני כל חי וקרב [פזורינו מ]בין הגוים ונפוצותינו
 כנס מירכתי ארץ [והביאינו] לציון ברנה ולירושלם
 עירך בשמחת עולם.....

התשובות "ורצה והנחיל לבניהם את יום פלוני"

פורמולה זו ניתנה בכתב־יד שלנו בשינוי־נוסח: בעוד שבתפילת שחרית הוא גורס
 "והנחיל", הרי בתפילת מוסף הגירסה היא "ורצה והנחיל". במבט ראשון אנו נוטים
 להניח שהשמטת מלת "ורצה" טעות המעתיק היא, וביחוד מאחר שגירסת "ורצה" מאושרת
 היא על ידי פירקוי בן באבוי⁴¹ ורב סעדיה⁴². אולם הואיל והנוסח "והנחיל" לבד אינו מיוחד
 לכתב־יד שלנו אלא נמצא אף בסדר רב עמרם, לפחות במקום אחד⁴³, על כרחנו מצויים
 אנו להסיק, שהתהלכו שני ניסוחים של פורמולה זו זה בצד זה. על יסוד כתבי הגניזה רשאים
 אנו להגיד בוודאות, שהנוסח הנפוץ ביותר היה "ורצה והנחיל"⁴⁴.
 הפורמולה ניתנת להיקרא בשני דרכים: כציווי "ורצה והנחיל" (= וְהִנְחִיל) או כעבר:

שופטים על מלת ונכפר שהיא מורכבת מבנין גפעל והתפעל וכן כתב הרד"ק במכלול". הווה
 אומר, לא נתקרה דעתו של ר' שבתי גופו אלא משום שגילה דוגמה מקראית לצורה משנית זו.
 והשוה צונץ, *Die Ritus*, עמ' 229. ועיין גם הערה 34.

38. סעדיה (עמ' קנ"א): יי אלהינו אב הרחמן מלך יעקב (אולם במשמו ליתא: יי
 אלהינו). ר"ש מסג' למאסה גורס בר"ה (38א): רחמן מלך יעקב, וביזה"כ (47א): יי אלהינו רחמן
 וכו'. וגירסת "רחמן מלך יעקב" מצוייה גם בקטע וסטמינסטר קולידג' (ראה הערה 35) ובכ"י מ"ש
 המובא בהערה 4.

39. 'אלהינו' גם בסידור רס"ג (עמ' קנ"א); סדר ר"ע השלם, עמ' 300; סידור ר"ש הנזכר
 (38א; 345) ושני קטעי־הגניזה המובאים בהערה הקודמת.

40. הנוסח 'גלה מלכותך' במקום הביטוי המקובל והנפוץ כבוד מלכותך מצוי בסידור רס"ג
 (עמ' קנ"א) ושגור בכתבי הגניזה, עיין *MGWJ*, 55 (1911), עמ' 434, 441, 442. וכך הוא במש
 2/96, H 2 ועוד. והשוה גם את הקטע שפרסמתי ב־*JJS*, ח"ד, עמ' 73.

41. עיין ר"ל גינצבורג, *Geonica*, ח"ב, עמ' 51: "כדרך שאומרים רצה והנחיל לבניהם שבתות
 למנוחה". ב"גנוי שכטר" ח"ב, עמ' 552 העתיק החכם הנזכר "והנחל" בלי יו"ד!

42. סידור רס"ג, עמ' כ"א.

43. סר"ע ד"ו, מ"ט, ב.

44. והשווה את הביטוי "שרצית והנחלת" בברכה אחת מעין שלוש.

וְרָצָה וְהִנְחִיל, וחוקרי התפילה מחולקים בזה⁴⁵, ואף במקורות כתב־היד אין אחידות. מסידור רב סעדיה (אא) אין ללמוד כלום בנידון זה כיון שהטכסט אינו מנוקד, ומן הכתיב "והנחיל" ביו"ד אין להסיק על המשמעות, שכן בתפילות ופיוטים ציוויי ההפעיל נוקדו על־פי רוב בחיריק, כגון הַחֲזִיק = הַחֲזִק, הָאִיר = הָאֵר⁴⁶.

ברם בשריד מסידור הגאון בגניזה שבקמברידג', שלא היה לנגד עיני מהדירי הסידור, Add. 3159/1, הפורמולה מנוקדת: וְרָצָה וְהִנְחִיל, כלומר בקשה היא. ותפיסה זו מונחת ביסוד הכתיב "הנחל" המצוי במקום אחד בסדר רב עמרם⁴⁷, ואף המנהיג⁴⁸ והטור⁴⁹ העתיקו את דברי רב עמרם בצורה זו. מאידך, בשריד מסידור בבלי T-S. 8 H 23/9, נתנקד פעמיים, בשחרית ובמוסף: וְרָצָה וְהִנְחִיל.

ונראה שעל יסוד דברי פירקי בן באבוי — שהוא הראשון הדין בתשלובת זו ומתריס נגדה — ניתן להכריע לצד הדעה האומרת שהזכרה היא ולא בקשה. החכם הנזכר, אף־על־פי שהוא מתנגד נמרצות ל כל ההוספות בשלוש ראשונות של תפילת י"ח, מבחין בכל זאת בין הפורמולה הנידונה ובין התשלובת "זכרנו לחיים" ומדגיש שאת האחרונה יש לפסול ביתר יחוד, משום שהיא כוללת בקשה וכך הוא אומר⁵⁰: "ואם אתה מזכיר שבת במגן או יום טוב במגן כדרך שאומרים רצה והנחיל לבניהם שבתות למנוחה כבר הזכיר שבת בשלש ראשונות כיצד אומר ומברך ברכת שבע כתיקונה ולא תיקנו חכז"ל להזכיר שבת או דבר אחר שני פעמים... וכל שכן לומר זכרנו לחיים במגן שהיא בקשה...". הווה אומר, התנגדותו לפורמולה האמורה לא היתה משום שהיא בקשה, אלא בשל הכפילות הבלתי מוצדקת של הזכרת שבת בעמידה. כפילות יש כאן בקשה אין כאן.

התשלובת שאנו דנים בה לא מצאה לה מהלכים בשום מנהג, ומלבד בכתב־הגניזה לא נתגלתה עד עכשיו בסידורי־התפילה שבכתב־יד. וזאת, על אף העובדה החשובה שרב עמרם סמך את ידו עליה והכניסה לסדר שלו⁵¹. יתכן, שהתנגדותו של רב סעדיה אליה גרמה לה להידחק מבית הכנסת. ואם אמנם לא היתה זו התנגדות מוחלטת, שהרי הגאון לא ציינה

45. הב"ח, או"ח סי' רס"ח, הבין שבקשה היא, וכן דעת אלבוגן, *Gottesdienst*, עמ' 111, וצבי קארל, מחקרים בתולדות התפילה, עמ' 18. לעומתם, פרומקין ב"מגן האלה", סדר ר"ע השלם, ח"ב, עמ' 19, ראה בה הזכרה גרידא. ויש לציין שניקוד המלים וְרָצָה וְהִנְחִיל בטכסט של סדר ר"ע מעשה ידי פרומקין הוא ואיננו בכ"י אוכספורד (331).

46. עיין מנחם זולאי, פיוטי ייני, עמ' תל"ח.

47. ד"ו, מ"ז, א'; השלם, ח"ב, עמ' 19.

48. ספר המנהיג, עמ' 24 (סי' ח').

49. טור או"ח, סי' רס"ח.

50. *Geonica*, שם, גנוי שכטר, שם.

51. ד"ו, כ"ה, ב'; השלם, שם: "ובין בערבית ובין בשחרית ובין במוסף ובין במנחה מזכיר במגן כך: ורצה והנחיל לבניהם שבתות למנוחה". ועיין גם ד"ו, מ"ז, א'; מ"ט, ב'; השלם, ח"ב, 344, 351. ודברי רב עמרם אלו הובאו ע"י יהודה בן ברזילאי האלברגלוני ב"ספר העתים", עמ' 174.

כ"מפסיד", הרי הגדירה כ"קרוב להפסד". התנגדות גמורה אליה מצאה את ביטוייה בכתב יד אא של סידור הגאון, שבו תוארה התשלובת שלנו כ"דבר מפסיד". אולם כבר הוכחתי במקום אחר שביטוי זה תוספת מאוחרת היא ⁵². מסתבר, שמקורה בחוגים שהושפעו משיטתם הקפדנית של רב יהודאי גאון ותלמיד תלמידו פירקוי בן באבוי, שקראו תיגר על כל שינויי-נוסח, על כל סטייה קלה ממתבע שטבעו חכמים וקבעו ⁵³ "שכל המוסיף על דברי חכמים או פותח אפילו כחוט שערה חייב מיתה".

התשלובות "זכרנו", "מי כמוכה" וכו'

בעית התשלובות "זכרנו", "מי כמוכה", "וכתוב לחיים", "ובספר חיים" העסיקה את גדולי הגאונים מימי פירקוי בן באבוי ו"הלכות גדולות" ואילך ושימשה נושא לדיונים אף בתקופת הפוסקים. לרגל מחקרנו אנו פטורים מלהיזקק לבעיה זו לפרטיה, ובמיוחד הואיל וכבר דנו בה רבים ⁵⁴.

ברם, מה שחשוב לענייננו ועדיין טעון קביעה והדגשה הוא, שתשלובות אלו, דוגמת המנהגים האחרים הכלולים בקטע שלפנינו והמגויים לעיל, מקורן במנהג בבל. קטעי-הגניזה הטבועים בסימנים המובהקים של מנהג ארץ ישראל אינם מכילים אותן. כבר העיר אלבוגן ⁵⁵ את תשומת לבנו אל העובדה, שבקטעים שנתפרסמו על ידו אין זכר להן. ויש להוסיף שנעדרות הן גם בקטעים שנתפרסמו על-ידי יעקב מאן ⁵⁶. כמו כן לא מצאתין בקטעים

52. עיין מאמרי בקובץ *Saadya Studies* (מגשסטר 1943), עמ' 266 והלאה. ויש להוסיף כעת שהביטוי "ממא יפסד" איננו בשני קטעים נוספים מסידור הגאון *T-S. Arabic* 36/85 ; 50/186. 53. *Geonica*, ח"ב, עמ' 50 ; גזוי שכטר, ח"ב, עמ' 550. ועיין גם ג"ש, שם, עמ' 545 : "הגורע ממתבע שטבעו חכמים אפילו אות אחת חייב מיתה"; עמ' 549 : "... המוסיף אות אחת על מתבע חכמים על אחת כמה וכמה שאסור להוסיף אות אחת". ומן הצורך להדגיש שפולמוסו של בן באבוי לאמירת פיוט והתנגדותו החריפה והקיצונית לכל הוספה שהיא בברכות התפילה אינם מכוונים נגד מנהג א"י בלבד, אלא נגד כל סטייה מן ההלכה והמנהגים שהיו מקובלים בבית מדרשו של יהודאי גאון, שכן באבוי היה תלמיד תלמידו והוא מפליג בשבחו במדה גדושה ואדוק בו ובתורתו. בן באבוי אינו מעלים מאתנו שלא כל חכמי בבל נקטו בשיטה קיצונית זו. אותה פיסקה בעמ' 556, שורה 24 ואילך, אינה מתייחסת רק לנושא שקדם לה (עניין קדושה) כדרך שסבר גינצבורג ולפיכך התקשה בה (שם, הערה 25), אלא לכל הדיון בהוספות בתפילה שקדם לה, והיא מהווה סיום לאותו דיון, קודם שעובר בן באבוי לדון במנהגים אחרים שאינם בשטח התפילה (סירכא, כתיבת ספר תורה ועוד). וכך הוא מסיים : "ודברים הללו אין מעיין אותן ומדקדק בהם אלא הותיקין כגון מר רב יהודאי שלא היה כמותו מן כמה שנים עד עכשיו שהיה גדול במקרא ובמשנה ובתלמוד ובמדרש ובתוספות ובהגדות ובהלכה למעשה... ואף אתם התבוננו לדבריו".

54. ראה במיוחד ל. גינצבורג, ג"ש, ח"ב, 508 והלאה.

55. *MGWJ*, שם, עמ' 590.

56. *HUCA*, ח"ב, עמ' 330, 331.

המרובים המשקפים את המנהג הארץ-ישראלי הטהור, שבדקתי באוספי-הגניזה באוכספורד, קמברידג' ובריטיש מוזיאום. המסקנה היוצאת מעובדה זו היא שמוצאן בבבל⁵⁷.
 מעתה מצוים אנו להניח, שהזכרת מנהג זה ב"מסכת סופרים"⁵⁸ יש לזקוף על חשבון ההשפעות הבבליות המצויות במסכת בתר-למודית זו. והנחה זו מתבקשת גם בלעדי זאת, כי הפיסקה הגידונה משקפת באופן ברור את חילוקי-הדעות שהתקיימו לגבי התוספות האמורות: "ואין מזכירין זכרונות בשלוש ראשונות ובשלוש אחרונות אלא בשני ימים טובים של ראש השנה וביום הכיפורים בלבד, ואף באילו בקושי התיירו". מהדברים המודגשים בזה עולה הד-דיחוק של הפולמוס שהתנהל מסביב לתשלובות אלו, ורומזים אל הסברה שהמציאו גאוני בבל כדי להתירן לבוא בקהל, אף-על-פי שהן מכילות בקשת-צרכים ונוגדות את הכלל התלמודי⁵⁹: "אל ישאל אדם צרכיו לא בשלוש ראשונות ולא בשלוש אחרונות". אותה סברה אומרת, שהכלל האמור כוחו יפה רק לגבי צרכי יחיד ולא לגבי צרכי רבים, והואיל והבקשות המתבטאות בתשלובות אלו צרכי רבים הם אין לפסלן⁶⁰.

תשלובת הפסוק "ויגבה" בברכת קדושת השם

במקום אחר⁶¹ כבר עמדתי על המנהג לשלב את המקרא ויגבה יי צבאות במשפט וכו' (ישעיה ה, טז) בברכה השלישית של העמידה והראיתי שתשלובת זו שייכת לתוספות שנתייחדו לשלוש ראשונות ושלוש אחרונות בימים הנוראים. הבאתי שם⁶² חמישה קטעי-גניזה נוסח בבלי, שבהם נשתמר אותו מנהג בצורה חד-משמעית⁶³, משום שאותם קטעים אינם גורסים את התפילה "ובכן תן פחדך" והתשלובת היחידה בברכת "אתה קדוש" היא המקרא הגידון. להלן ינתן חומר נוסף לבעיה זו — חומר שיש בו בעת ובעונה אחת כדי להפריך את הטענות שהועלו נגד דבריי⁶⁴.

בראשונה עלינו להעיר, שהתשלובת האמורה לא נתקלה בהתנגדות, כדרך שנתקלו התשלובות האחרות, ובמשא ומתן הממושך שהתנהל בימי הביניים על-דבר התוספות בשלוש ראשונות ושלוש אחרונות תוספת הפסוק הנזכר לא הועלתה לדיון כלל.

57. ר' הדעה המובאה במחזור ויטרי, סי' שכ"ז (עמ' 366) שתוספות אלו "תקנת רבנן סבוראי" הן.

58. ר' פי"ט, ו', מהדורת היגגר, עמ' 329.

59. בבלי ברכות לד, א.

60. השווה "אוצר הגאונים", ברכות, התשובות, 81; הפירושים, 47; נספחים, 42, ובמקורות שצויינו בהערות.

61. תרביץ, כרך לד (תשכ"ה), עמ' 43—48.

62. שם, עמ' 45, הערה 10.

63. בנוסחאות המכילים "ובכן תן פחדך" אין הדבר בולט ובמבט ראשון נראה כאילו המקרא שייך לתפילה הנזכרת ואינו מהווה חלק של ברכת קדושת השם. ועיין להלן ב"נספח".

64. תרביץ, שם, עמ' 285—286. ור' את ה"נספח" בסוף מאמר זה.

תופעה זו ניתנת להתבאר על נקלה. כאמור לעיל, יתר התוספות יצאו עליהן עוררין הואיל ותכנן הוא בקשה, ואין מקום לבקשת-צרכים בשלוש ראשונות ושלוש אחרונות, שנועדו לשבח. טעם זה אין כוחו יפה לגבי המקרא שלנו, שכולו אינו אלא שבחו של מקום. צא ולמד מעמדתו של רב האיי גאון. מצד אחד לא היתה דעתו נוחה מתוספות אלו והוא מעיר שרבני הישיבה נמנעים מלאמרן⁶⁵. מצד שני, מזכיר הוא את אמירת "ויגבה" בפשטות גמורה, כמנהג שנתקבל על הכל. דבר זה אנו למדים מתשובתו אל רבנו ניסים⁶⁶, שבה התיר את אמירת "צדקתך" בשבת של ראש השנה ויום הכפורים, ונימוקו עמו: "הלא אנו אומרים ויגבה יי צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה".

הבדל זה משתקף באופן ברור בדברי הרמב"ם, שהוא היחידי, מלבד רב סעדיה, בין חכמי ימי הביניים שמזכיר בכלל את התוספת "ויגבה". בעוד שאת התוספות האחרות הוא מציין כמנהג "שנהגו רוב העם"⁶⁷, הרי עניין תוספת "ויגבה" נתנסח על-ידו בסגנון פסקני כדבר שיש לו תוקף הלכתי⁶⁸: "ואחד היחיד ואחד השליח צבור בעשרה ימים שמראש השנה עד יום הכיפורים אומר בסוף ברכה זו כאמור ויגבה יי צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה בא"י המלך הקדוש".

כמרומו, אף תוספת זו מקורה בבבל. היא מופיעה רק בכתבי-הגניזה המייצגים את הנוסח הבבלי ונעדרת במקורות המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי בטהרתו. מקורות בבליים כבר הובאו במאמרי הנזכר, מקורות ארץ-ישראליים ינתנו להלן:

(1) קטע-גניזה באוכספורד, המכיל שני דפי-קלף וסימנו הוא 2705/16, דף 55ב. הקטע מתחיל בפיוט אלפביתי, שרק תחילתו וסופו ינתנו בזה:

65. עיין ספר העתים, עמ' 252, 288; ספר הפרדס (אהרנרייך), עמ' ר"ל. המקור הערבי של דברי רב האיי בספר הפרדס נשתמר בסידור ר"ש מסג'למאסה והועתק על ידי ש. אסף בהערותיו לסידור רס"ג, עמ' ר"כ, הערה 2 (וקרא שם: תקאל, אעני, הי מנהג).

66. ר' אבן גיאת, ח"א, עמ' ל"ח; והשווה אוצר הגאונים, שבת, עמ' 104.

67. "סדר תפילות כל השנה" (ידיעות המכון וכו', עמ' 205). וכן מציין ר"י בן ברזילאי את מנהגו: "ונהיגי בהו רוב ישראל" (ספר העתים, עמ' 252).

68. שם, סוף תפילת י"ח (ידיעות וכו' עמ' 199). דברי הרמב"ם אלו הם לעת עתה המקור היחידי הדורש שלוב המקרא "ויגבה" בכל עשרת ימי תשובה. רב סעדיה דן בתוספות בג' ראשונות וג' אחרונות, לרבות המקרא האמור, בקשר עם תפילת ר"ה, בעוד שאת השינויים "המלך הקדוש", "המלך המשפט", הנוהגים בכל עשרת הימים, הוא מזכיר בקשר עם תפילת י"ח בחול (עמ' כ"ב). אף לפי "מסכת סופרים" הותרו תוספות הללו רק "בשני ימים של ראש השנה וביום הכיפורים בלבד" (ר' טור או"ח, סי' תקפ"ב), ואולי רק בר"ה בלבד (השווה מיללר, מסכת סופרים, עמ' 270). כמו כן בדברי רב האיי המובאים ב"ספר העתים" (252, 288) נזכרים רק שלושה ימים אלו. לעומת זה עיין תשובת רב צמח גאון (אוצה"ג, ברכות 81) ודברי רב עמרם המצוטטים על ידי אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' מ"ה).

אתה עשית את כל אלה	בם תתפאר ותתעלה
גורלך בכל מעולה	דברך עדי עד מתעלה
הקדוש אשר הכל מבלה	הוא עדי עד לא בלה
שוועתינו לפניך תעלה	שאלתינו היום תמלא
תשתבח מכל אלה	תמים עושה פלא.

אחריו בא הטכסט של "ובכן תן פחדך" בשלימותו, וסימומו הוא :
ותמלוך אתה לבדך בהר ציון משכן כבודך כל בך ק
ימלך יי לעולם אליך ציון וג ב ה א ל הקדוש.

אחר זה צויין : אתה בחרתה (רק הכותרת ולא הטכסט), אחר כך בא הפיוט : אהבת צדק ותשנא רשע⁶⁹. והשורה האחרונה בקטע היא : אינו ואלהי אבותינו גלה. היה עם פיפיות שלוחי עמך (כאן נפסק הקטע).

(2) כתב-יד אוכספורד 11/2727, 64א, המכיל שני דפי-קלף קטנים. הקטע מתחיל בסוף הקדושה שנקבע בה פיוט, שרק המלים האחרונות נשתיירו ממנו בקטע :
[מצוקי מעלה עם קבוצי מטה כאחת יכנו. ופארך]⁷⁰

יתנו. ועוז לך יתנו, ולשמך יענו יי
אדנינו, ובדברי קדשך < כי מקדישיך
כערכך קידשתה. נאה לקדוש פאר
מקדושים. ובכן יתקדש שמך יי אינו
על יש עמך <

יתאדר שמך אלהי מערכה
ברוך יי אדיר המלוכה
יתגדל כבודך בייפה וברה
דרך בשחקים איום וגורא
יתהלל זיכרך בעם לך כמיהים

69. דוידזון, אוצר השירה והפיוט, אות א'. מס' 1262. פיוט זה שנתקיים במנהג בני רומא (לפי שד"ל, מבוא למחזור בני רומא, ח"ב, עמ' ה', איננו במנהג אחר) נזכר אף בשבלי הלקט השלם, עמ' 295. בכ"י שלנו נכתבה מלת "גוף" מעל הפיוט (על המונח "גוף" ר' מ. זולאי, פיוטי ינאי, עמ' שי"ט), ובסופו באו הפסוקים ויקרא כג, כו—ל. במנהג בני רומא הושמטו הפסוקים והפיוט נאמר בליל יום הכיפורים אחרי תפילת העמידה. מכ"י שלנו אנו למדים שמתחילה נועד להיקבע ב"אתה בחרתנו". ויש לציין שנהוג היה אף במנהג א"י, כפי שיוצא מן העובדה שבקטע אוכספורד 16/2705, 55ב, נשתלב ב"אתה בחרת" הארץ-ישראלי. ועיין גם להלן הערה 75.
70. הנתון בסוגריים מרובעים השלמתי לפי T-S. H 5/63, א1.

וּמֶלֶךְ גָּדוֹל עַל כָּל אֱלֹהִים
 יִתְזַמֵּר הוֹדֶךָ כִּי אַתָּה מְכַל נַעֲלָם
 חַי אֱלֹהִים חַיִּים וּמֶלֶךְ עוֹלָם
 יִתְטַפֵּס כְּסָאָךָ הַנִּכּוֹן מֵעוֹלָם
 יְהִי כְבוֹד יְיָ לְעוֹלָם
 יִתְפַּלֵּל וַיַּעֲמֹד צוּרֵי בְּעֶלְךָ
 לְמֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ
 יִתְמַלֵּל מִלּוֹלָךָ בְּשָׁמַיִם וּבָאָרֶץ
 נוֹרָא לְמַלְכֵי אָרֶץ
 יִתְסַלֵּס גּוֹדְלֶךָ בְּגוֹי גָּדוֹל
 עֲלִיּוֹן נוֹרָא מְלֶךְ גָּדוֹל
 יִתְפָּאֵר טוֹכֶךָ בַּעֲדַת בְּנֵי מְלָךְ
 צוּרֵי הַן לְצִדֵּק יִמְלֹךְ מְלָךְ
 יִתְקַיֵּם פְּאִיֶּךָ בְּפִי תַאֲבִי שְׁלוֹמוֹ
 רוֹכֵב בַּעֲרֵבוֹת בֵּיתָה שָׁמוֹ
 יִשְׁתַּמֵּר כְּתָב דָּת הַקְּנוּיָה מֵעוֹלָם
 תְּנוּת יִמְלֹךְ יְיָ לְעוֹלָם
 כָּפֹךְ יִמְלֹךְ יְיָ לְעוֹ
 בַּהֲאֵל הַקָּדוֹשׁ

הקטע ממשיך בהוראות הליטורגיות הניתנות בראשי פרקים: אתה בחרתה. אינו ואלהי אבתינו גלה מלכותך⁷¹ עד מטי לישועתינו < אינו ואלהי אבתינו היה עם פיפיות שלוחי וג. הנוסחה כי מקדישך וכו' משמשת כאן (כמו בכמה כתבי-גניזה) ברכת קדושת השם לשליח צבור, ולפני "ככתוב ימלך" נשתלב הפיוט "יתאדר שמך". וזה לשון הנוסחה בלי התשלובת: כי מקדישך כערכך קידשתה נאה לקדוש פאר מקדושים. ובכן שמך יי אלהינו על ישראל עמך ככתוב ימלך יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה בא"י האל הקדוש. (3) נוסחה זו מופיעה גם ב"קדושתא" ליום הכיפורים ליניי⁷², אלא שבה נשתלבו שבעה פיוטים לפני "ככתוב ימלך", והאחרון שבהם הוא תפילה לביאת המשיח ומלכות אלהים: תאפוד אדרתך... תיבנה בירתך ותשיב שכינתך תגלה גבורתך... תיחד יקרך תמלא מלכותך תכונן כסאך ותילוה לתפארתך ככתוב ימלך יי לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה ברוך האל [הקדוש].

71. עיין לעיל, הערה 40.

72. זולאי, פיוטי יניי, עמ' ש"ו, שמ"א.

(4) T-S. H 16/8. הקטע ⁷³ מנוקד ניקוד א"י. ב"קדושה" אחרי "פעמיים" שולב הפיוט "בחורב ועליתה בעם מכל עם" ואחריו באה ברכת קדושת השם מפוייטת, החותמת אף היא: "האל הקדוש", כמנהג ארץ-ישראל, ואין שום זכר לפסוק "ויגבה" ⁷⁴: להשימיעם שינית לעיני כל עם להיות

... קו ותמלוך בהר קו ותקדש בהר קו ותעזו בריבבות קו ב האל הקדוש.

ולא רק ב"אתה קדוש" בלבד נשתלב הפסוק הנידון, אלא גם בניסוחים אחרים של הברכה. המקורות דלקמן מספקים לנו הוכחה לכך לגבי הנוסחה "לדור ודור נגיד גדלך" המיועדת לשליח צבור:

א. T-S. H 5/63. שני דפי-נייר גדולים מתפילת יום הכיפורים, המכילים פיוטים שונים: "לדור ודור נגיד גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש ושבחך מפינו לא ימוש כי מלך גדול וקדוש אתה וגא' ויגבה יוי צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה ב המלך הקדוש. אתה בחרתנו מכל העמים...".

ב. T-S. H 6/58. מכיל חמישה דפי-נייר גדולים מתפילת יום הכיפורים. הטכסט של "לדור ודור" ניתן בראשי פסוקים: "לדור ודור וג' ויגבה וג' ברוך המ הק'". אחר כך בא "אתה בחרתנו".

73. ראה Rafael Edelmann, *Zur Frühgeschichte des Maḥzor* (שטוטגרט 1934), חלק עברי, עמ' ז.

74. הדעה שהמקרא "ויגבה" לא היה נהוג במנהג א"י לכאורה יש לה פירכה מהעובדה שיניי ב"שבעתא" לליל ראש השנה (פיוטי יניי, עמ' שי"ט) מסיים את הפיוט בברכה השלישית בדברים אלו:

מלך מכון כסאך שתה חסד וצדקה
חלילה לך מעשות משפט בלא צדקה
ותוגבה במשפט ותוקדש בצדקה
בא"י האל הקדוש

האין כאן רמז למקרא הנידון? פירכה זו תשובתה בצידה: כך מידתו של הפייטן להשתמש במקראות ולשבץ צירופי-לשון מקראיים ביצירותיו, ואין להסיק מניסוח זה במתכונת המקרא "ויגבה", שאמנם נהגו לקבוע אותו מקרא במקום זה, כמו שאין להסיק מהדברים "חלילה לך מעשות משפט בלא צדקה" שבראשית יח, כה נשתלב בברכה זו. תשובה ניצחת לאותה פירכה נמצא אף ב"שבעתא" לשבת פר' "זכור" לאלעזר הקלירי המצוייה בגניזה באוכספורד, 38,2714/9א, ובקמברידג': T-S. N.S. 275/94. השבעתא נתחברה בסימן א"ב כפול ומסגרתה המקראית היא "ויחלוש יהושע את עמלק (שמות יז, יג). היא מתחילה: ויחלוש איש נחלה לבנים חילק / את חיל צר הדולק. והנה ברכת "האל הקדוש" מסתיימת כך: טהור הציץ מחרך / טאטא אשר קרך בדרך. בד' (=בדרך) עמד אותי לשנקה / עלי שן לחרקה / להפיל עלי מועקה / ערערו האל הקדוש הנקדש בצדקה ב' א"י האל הקדוש]. כאן משתמש הקלירי במקרא הנידון שימוש מילולי לפני חתימת הברכה. היעלה על דעתנו להסיק מזה שנהגו לשלב בברכה זו בשבת פרשת "זכור"?

ג. קטע־גניזה באוקספורד 2727/1, 8. אחרי ה"קדושה" שבתפילת נעילה באה ברכת "לדור ודור", שנשתלבה בה פיסקה פיוטית הכוללת אותיות ש' ות' של הסילוק "אשעך בשעת נעילה / בכסותך פשע ומעילה":

לדור ודור נגיד וג'

שמש טרם יפנה

שוחריך עתה תענה

בשער תהלתך צדקך נתנה

תוקדש וסביב לעמך תחנה

וג' ויגבה יי צבאות במשפט

והאל הקדוש נק' בצדקה

ב המלך הקד'

הקטע ממשיך (9א) "אתה בחרתנו מכל העמים וג' עד זכר ליציאת מצ': מה נאמר לפ' יושב מרום ומה נספר לפנ' וג' עד כי ירבה לסלוח".

ד. T-S. N.S. 160/22. תחילתה של הברכה לא נשתמרה בקטע שלפנינו, אולם רשאים אנו להניח בוודאות שהנוסח היה "לדור ודור", שנתייחד לשליח צבור, שכן אמירת פיוט אינה נוהגת אלא בחזרת התפילה. גם בכ"י זה נשתלב פיוט בברכה, שרק סופו מצוי בו:

יי כבודך

.....

יצורים לך

לעבור בראשם

למען כסאך

אשר בו מורשם

ויפגע במקום

וילן שם

סלח נא למקדישך

בזכותו לחפשמ

ויגבה יי צבאות במשפט

והאל הקדוש נקדש בצדקה

ב המלך הקדוש

הקטע ממשיך ב"אתה בחרתנו", וזה נוסחו: אתה בחרתנו מכל העמים ורציתנו בנו מכל הלשונות קדשתנו במצותיך וקירבתנו לעבודתיך שמך הגדול והקדוש עלינו קראתה ותתן לנו יי אלהינו את יום הכיפורים הזה למחילה לסליחה לכפרה על כל עונותינו מקרא קדש זכר ליציאת מצרים. במקום זה נקבע הפיוט האלפביתי "אהבת צדק ותשנא רשע"⁷⁵.

נוסח הברכה האמצעית של העמידה

התכונה הבולטת ביותר בנוסח הבבלי של תפילת העמידה ביום הכיפורים הוא קיצורו הנמרץ בהשוואה אל נוסח ארץ־ישראל והנוסחים הרווחים. ואין המדובר כאן בהעדר

75. ר' לעיל הערה 69.

התשלובת הארוכה "ובכן תן פחדך" ונוסח הוידוי הקצר שאחר התפילה, אלא במבנה הברכה האמצעית, שאינה כוללת אלא תפילה אחת, והיא: "מחול לעונותינו", וכבר רמזנו על זה למעלה, בעוד שבמנהג ספרד למשל היא עשויה לא פחות מארבע חטיבות: "מחול", "יעלה ויבוא", "מלוד", "והשיאנו". השוואת הנוסחאות העיקריות עשויה להעמידנו על שלבי ההתפתחות של העמידה במנהגים השונים, לפיכך מן הראוי שתינתן בזה:

בבל⁷⁶, רומאניה⁷⁷, ר"ש מסג'למאסה: "מחול" בלבד

מנהג איטליה: יעלה ויבוא; "מחול"

צרפת⁷⁸ ואשכנז: יעלה ויבוא; "מחול"; (ו) קדשנו⁷⁹ (= והשיאנו מקוצר).

רמב"ם, תימן, פרס, ארם צובה⁸⁰: יעלה ויבוא; "מחול"; "מלוד"; קדשנו.

מנהג ספרד⁸¹: "מחול"; יעלה ויבוא; "מלוד"; והשיאנו (כולו).

נוסח ארץ-ישראל⁸²: גלה מלכותך (= מלוד); יעלה ויבוא; וקיים לנו

76. כן הוא בקטע שלנו, בסידור רס"ג, עמ' ר"ס, בקטע T-S. H 5/17 ובכ"י הגניזה בבריטיש מוזיאום: Or. 5557. K, 11 א' ומס' Or. 5557. E, דף 28. ואין לפקפק כלל שכן היה אף נוסח רב עמרם. על כך יש לנו עדות מפורשת מפי אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' ס"א): "ומר רב עמרם אינו אומר יעלה ויבוא ולא מלוד על כל העולם אלא חד מחול לעונותינו וגו' כי אתה סלחן...".
- וכן הוא בספר המנהיג, עמ' ס' א (סי' נו). ומסכימים בזה כתבי-יד אוספורד ווולצברגר של סדר ר"ע (השלם ח"ב, עמ' 344, 348; אלכסנדר מארכס, הוספות ותיקונים לסדר רב עמרם גאון, עמ' 35).
- וכך הוא גם בכ"י בריט' מו" (= דפוס ורשא, מז, א) בתפילת ערבית. אולם בתפילות מוסף ונעילה מופיעות בו גם יעלה ויבוא, מלוד וקדשנו. מותר להניח בוודאות שעבוד מאוחר לפנינו.
77. לפי מחזור רומאניה, הן בדפוס והן בכ"י, ר' ד. גולדשמידט, ספונות, כרך ח, עמ' רלג.
78. מחזור ויטרי, עמ' 390; עץ חיים לר' יעקב חזן מלונדרץ, עמ' קב; כ"י קמברידג' 1, Add. 667, 397; כ"י די רוססי בפרמא, מס' 3007. אולם יש לציין שלפי כתבי-יד מנהג צרפת כ"י קמברידג' 561, Add. 105, 111, וכ"י פרמא 3878, 327, לא אמרו יעלה ויבוא ביום הכיפורים.
79. במנהג צרפת גרסו "וקדשנו" בו"ו, ר' מחזור ויטרי, שם, עץ חיים, שם. וכן הוא בכתבי-יד.
80. ר' ידיעות המכון וכו', עמ' 209; תכלאל, ח"ג, פ"ה, א—ב; אדלר, גנזי פרס ומדי, עמ' 37; סידור ארם צובה (כ"י), 98, ושם: רצא נא במנוחתנו וכו'.
81. ר' אבן גיאת (שערי שמחה, ח"א, עמ' סא); אבודרהם, דפוס ורשא, עמ' עו, א. אולם בזמן מאוחר נשתנה המנהג: הפיסקה הראשונה הושמטה והתחילו ב"קדשנו".
82. עיין מסכת סופרים, פ"ט, ה (מהד' היגגר, עמ' 327). אלבוין *MGWJ* 55 (1911), עמ' 435, 442, מס' 1 ומס' 2; יעקב מאן, *HUCA* ח"ב, עמ' 330—331 (קטע 15). אני מוסיף כאן קטע חדש המשקף את הנוסח הארץ-ישראלי: T-S. 8 H 23/8. הוא מכיל שני דפי-נייר קטנים ומתחיל בסוף יעלה ויבוא: [סליחת] העון הזה יום כפרת הפשע הזה סוף וקץ לכל צרותינו תחילה וראש לישועתינו. וקיים לנו יי אלהינו את הדבר האמור בתורתך על ידי משה עבדך מפי כבודך (ויקרא טז, ל) כי ביום הזה יכפר... תטהרו וכתוב (מכיל ז, יח—כ) מי אל כמוך... מימי קדם. ויהיו דברי אלה אשר התחננתי... ואין עוד (מל"א ח, נט). והשיאנו יי אלהינו ברכת מועדיך לשלום כאשר אמרת ורצית כן תברכנו סלה כי בישראל עמך בחרתה ואותנו קדשתה ונעשה לפניך את חובתינו תמיד

(= מחול) ⁸³; והשיאנו ⁸⁴.

מהשוואה זו יוצאת, מחד גיסא, העובדה המאלפת, שנוסח בבל נתאזרח בטהרתו דיוקא במנהג רומאניה השייך — לפי חלוקת המנהגים השגורה — לתחום השפעתה של ארץ ישראל. ומאידך גיסא, מנהג ספרד, שלפי אותה חלוקה נתון היה להשפעת בבל, התרחק ממנה מרחק רב, יותר משאר הנוסחים, וכלל בברכה האמצעית אף את שלוש התפילות: יעלה ויבוא, מלוך (בצורתו הבבלית), והשיאנו — בהתאם למנהג ארץ ישראל.

כיוצא בזה: מנהג איטליה, המשותף גם הוא לחוג השפעתה של ארץ ישראל (לפי החלוקה האמורה), הוא הקרוב ביותר לנוסח בבל, שכן לא קיבל ממנהג ארץ ישראל אלא תפילת "יעלה ויבוא" בלבד. ואשר לנוסח הצרפתי-אשכנזי, בו נעשה צעד נוסף לקראת צירוף שני המנהגים העיקריים — בבל וא"י — על-ידי תוספת הפסקה "קדשנו במצותיך". פסקה זו כשלעצמה — צורה מקוטעת של "והשיאנו" — מהווה כעין פשרה בן בבל וא"י; בבבל לא נאמרה תפילה זו כלל, ובא"י נהוגה היתה כולה. ובנוסח הרמב"ם התקדם תהליך הצירוף שלב אחד על-ידי הכללת "מלוך". וצירוף שלם הושג רק במנהג ספרד הקדום.

יום וקרנן מוסף ב' א' יי מקדש ישראל ויום צום הכיפורים מוחל וסולח סלח לעונותינו ולעונות עמך בית ישראל ברחמים בעבור שמו הגדול. רצה אלי אכ"ר אלצלאה ויקול אלוידוי.

83. ר' את הנוסח בהערה הקודמת; אלבוגן, שם, עמ' 442; מאן, שם. נוסח זה, פרט למלות הפתיחה, הוא כולו מקראות, ובראשם ויקרא טז, ל, שבו מסתייעת גם תפילת "מחול" הבבלית. וזהו לתפילת יחיד, אולם בחזרת הש"ץ השתמשו בנוסח אחר (עיין הערה 117), המכיל אותם המקראות בתוספת דברים ל, ו, והפתיחה היא שונה לגמרי ודומה לזו של תפילת "מחול". נוסח זה נתקבל במנהג אשכנז, וגם שם רק לחזרת התפילה.

84. ר' אלבוגן, שם, עמ' 443 (והשווה גם 590); מאן, שם, עמ' 330—31, מס' 15, 16. אחרי סיומה של תקופת הגאונים חדר המנהג הארץ-ישראלי לומר "והשיאנו" ביום הכיפורים אף לשיבת נהרדעא (= פומבדיתא) שישבה בבגדאד. דבר זה ניתן ללמוד מהתשובה המפורסמת שהשיב ר' אליהו הכהן (1062—1084) ראש ישיבת ירושלים ובנו אביתר לר' משולם בר' משה ממגנצא: "... עבור מה לומר השיאנו את ברכת מועדיך... שכן אנו נוהגין בתרי מתיבתות דארעא דישראל ונהרדעא שאומר' בראש השנה ויום הכיפורים". ראה *REJ*, 1921, עמ' 88. התשובה מובאה בכמה מחיבורי הקדמונים: מעשה הגאונים, עמ' 37; ספר הפרדס (אהרנרייך), עמ' ריד; מחז"ו, עמ' 360; שבלי הלקט השלם, קלה, א, ועוד. העובדה שלפנינו הבדל-נוהג בין ארץ-ישראל ובבל יוצאת בבירור מהמקור האנונימי המצוטט במחז"ו (עמ' 361): "עוד מצאתי: כל האומר והשיאנו בר"ה ויוהכ"פ אינו אלא טועה ועליו הכתוב אומר והכסיל בחשך הולך ואף-על-פי שהושבה תשובה מארץ-ישראל שאומרים אין בכך כלום ש מנהג ארץ-ישראל לבדו ומנהג בבל לבדו, כמו שמצינו תשובה שהרבה דברים בין בני בבל ובין בני ארץ-ישראל". והשווה אפסוביצר, *MGWJ*, 52 (1908), עמ' 313.

נוסח "אתה בחרתנו"

בנוגע ל"אתה בחרתנו" יש להפנות את תשומת הלב אל העובדה, שבמנהג בבל לא היתה אחידות במטבע תפילה חשובה זו, ושלוש צורות התהלכו בו. אחת קצרה :
אתה בחרתנו מכל העמים
רצית בנו מכל הלשונות
ואחת מורחבת :

אתה בחרתנו מכל העמים
אהבת אותנו רצית בנו
רוממתנו מכל הלשונות
והשלישית הוסיפה לפני "ותתן לנו" את הפיסקה :
ותודיענו משפטי צדקך
ותלמדינו לעשות מצות חוקי רצונך.

הנוסחה הקצרה מצוייה בכמה שרידים מסידורים בבליים שבגניזה⁸⁵, ונתקבלה על-ידי הרמב"ם⁸⁶, התימנים⁸⁷, ור' שלמה מסג'למאסה⁸⁸. ויש להבליט, שזוהי גם נוסחת קטעי-הגניזה של סידור רב סעדיה גאון⁸⁹.
אולם אף הנוסחה המורחבת מיוצגת בין כתבי-הגניזה המשקפים את המנהג הבבלי⁹⁰; היא גירסת רב סעדיה לפי כתב-יד אא⁹¹; נהוגה היתה בין יהודי ארם צובה⁹² ונתאזרחת במנהגי אשכנז, ספרד ואיטליה.

כרגיל במקרים מעין אלה נתהוו גם צורות-ביניים הגורסות :

אתה ⁹⁴ בחרתנו מכל העמים	אתה ⁹³ בחרתנו מכל העמים
[רצית בנו]	[ואהבת אותנו]
ורוממתנו מכל הלשונות	ורצית בנו מכל הלשונות

85. ארשום ארבעה : T-S. N.S. 160/3 (בתוספת "מלכנו" אחרי "וקרבתנו") ; T-S. N.S. 160/22 ;
(ר' לעיל עמ' 152) ; כתבי-יד אוכספורד : 2741/8, א32—ב ; 2728/2.
86. ידיעות המכון וכו', ח"ז, עמ' 204. 87. תכלאל (ירושלים), ח"ב, ס"א, א.
88. דף 37 ; א47 ; א55. הרמב"ם, ר"ש והתימנים גורסים "מלכנו", השווה הערה 85.
89. ר' שינויי-נוסחאות בעמ' קנ (משמו) וריט (משנ). וכן הוא בקטע המקביל לעמ' ריט, שלא היה
לנגד עיני מהדירי הסידור : T-S. Arabic 37/169, א2.
90. לדוגמא : T-S. H 5/17 וקטע וסטמינסטר קולידג' הנזכר בהערה 35.
91. ר' עמ' קנ (פסח), ריט (ר"ה), רס (יוה"כ). 92. עיין ההערה הבאה.
93. זהו נוסח קטע שלנו בשחרית יוה"כ, אבל במוסף : הנוסחה הארוכה. וכן הוא בסידור ארם
צובה (כ"י) במוסף של פסח (81ב), אך בשאר המקומות הוא גורס את הנוסחה הארוכה (78ב) ;
91א, ועוד).
94. צורה זו מופיעה בכ"י T-S. H 6/35.

ואשר לצורה השלישית: תוספת הפיסקה "ותודיענו" הוא הקו האופייני והבולט בנוסח "אתה בחרתנו" בקטע שלנו. תופעה מתמיהה לפנינו הואיל ואותה פיסקה מופיעה בתלמוד⁹⁵ כחלק ההבדלה ביום טוב שחל להיות במוצאי שבת. נוסח זה לא נשתמר בשום מנהג הרווח היום. אולם אין ספק, שנהוג היה בכמה קהילות שנגררו אחרי המנהג הבבלי. מלבד בקטע שלנו הוא מופיע בשרידי-גניזה באוספי אדלר, גסטר וקמברידג'⁹⁶. כמו כן מקובל היה בין יהודי פרס⁹⁷. ומה שחשוב ביותר היא העובדה, שהוא מצוי בסידור רב סעדיה לפי גרסת כתב-יד אא⁹⁸.

ויש להדגיש, שהצורה הארץ-ישראלית של תפילה זו (אתה בחרתה)⁹⁹ כוללת אף היא פיסקה הדומה בתוכנה ובלשונה לפיסקה "ותודיענו":

א ר צ - י ש ר א ל

ב ב ל

ותתן לנו יי אלהינו משפטים ישרים

ותודיענו משפטי צדקך

ותלמדנו¹⁰⁰ לעשות מצות חוקי רצונך ותורות אמת חקים ומצות טובים

הווה אומר, שלפי הנוסחה הכוללת את הפיסקה "ותודיענו", מבנה התפילה ומתכונתה דומים בשני המנהגים.

ומן הדין שנציין בהקשר זה, שבנוסח ההבדלה ביום טוב שחל במוצאי שבת אין רב סעדיה גורס "ותודיענו", אלא את המשפט הארץ-ישראלי המקביל¹⁰¹: ותתן לנו וכו'. ומצוים אנו להניח, שכך היתה גירסת הגאון בגמרא. ושבאמת קיימת היתה גירסה תלמודית זו בין גאוני בבל — אנו למדים מדברי רב האי, שבפירושו לברכות¹⁰² הוא כותב: "ואנן תקינו לן רב ושמאל מרגינתא בבבל [ותתן לנו] משפטים ישרים ותורת אמת". מסתבר, ששתי פתיחות להבדלה¹⁰³, דומות בסגנון וזהות בתוכן, היו רווחות בקהילות שאחזו במנהג בבל, אחת

95. ברכות לג, ב.

96. אדלר: *MGWJ*, 55 (1911), עמ' 599; גסטר: בריט' מוז' Or. 10578, חוברת 13, קטע 17; קמברידג': T-S. H 8/29, א2.

97. אדלר, גנוי פרס ומדי, עמ' 37; קטעים מסידור פרסי, כ"י גסטר, Or. 10576, ב.

98. ר' הערה 89.

99. השווה אלבוגן, שם, 433 והלאה; מאן, שם, 330, 331.

100. יש מקורות הגורסים "ותלמדנו תורה". לפי גירסה זו הדמיון המילולי בין שתי הפיסקות רב עוד יותר.

101. סידור רס"ג, עמ' קנא.

102. ר' אוצר הגאונים, ברכות, הפירושים, עמ' 46.

103. עיין מ. זולאי, ספר אסף, עמ' 307.

"ותודיענו" ¹⁰⁴ והשנייה "ותתן לנו" ¹⁰⁵. הגירסה בטכסט התלמוד שלנו משקפת את המנהג הראשון. ומכאן תתבאר לנו אותה נוסחה המורכבת בשתי הפתיחות ושהיתה נפוצה הרבה ¹⁰⁶: מקורה במגמה הפשרנית המתבטאת באימרה התלמודית: "הילכך נימרינהו לתרויהו" ¹⁰⁷.

(סוף יבוא)

104. כך הוא גוסס הרמב"ם, פ"ב, ה"ב מהלכות תפילה; וגירסת הדפוס מאושרת על-ידי כ"י או"פ, מספר 577. וכן הוא בתכלאל, ח"ג, מג, א.

105. הנוסח "ותתן לנו" בלבד מופיע, נוסף לסידור רס"ג, גם במקורות הבאים: אדלר, גנוי פרס ומדי, עמ' 35; סידור ר"ש מסג' למאסה, א87, קטע-גניזה באו"פ, מס' 2741/8, א32, וקטע קמברידג': T-S. H 8/93, וזה לשונו: "וכד מקלעו ימי טאבי באפוקי שבתא מצלן מעריב כדרכיה וקאימין צב' (=צבורא) ומצלן בלחשא מגן ומחיה והאל הקדוש ואומרין הכי אתה בחרתנו . . . עלינו קראתה ותתן לנו יי אלהינו משפטים ישרים ותורת אמת חקים ומצות טובים ותנחילנו . . .".

106. הנוסחה המורכבת נשתגרה במנהגי בני רומא, אשכנז, צרפת וארם צובה (כ"י), א83. במנהג הנזכר אחרונה שינו את הנוסח (כנראה בכוונה לסלק את כפילות הלשון) וגרסו: ותלמדנו לעשות ה טוב וה ישר בעיניך.

107. ומן הראוי להעיר על שינוי-לשון בנוסח "ותודיענו" כשהוא מהווה חלק של "אתה בחרתנו": ותודיענו מו ע ד י ק ד ש ך . כך הוא על כל פנים בתפילות שלוש רגלים (סידור רס"ג, עמ' קנ); כ"י שש וגסטר המובאים בהערה 96. ולגבי ר"ה, שמחלוקת ישנה היא אם נקרא "מועד" או לאו, חלוקים המקורות. סידור רס"ג (אא) גורס אף בחג זה (עמ' ריט) "מועדי קדשך", וזהו בהתאם עם דעת הגאון (ר"כ) המקיים את הלשון "והנחילנו בשמחה מו ע ד י ק ד ש ך ", בניגוד לאלה שהחליפוהו ב"משפטי צדקך". לעומת זה, קטע אדלר (הערה 96) וכ"י גסטר (הערה 97) גורסים בר"ה "משפטי צדקך". וביום הכיפורים כך היא אף גירסת הסידור (ר"ס) וקטע שלנו.